शुक्लयजुर्वेद माध्यन्दिनसंहिता

शास्त्रीद्वितीयवर्षस्य छात्राणां कृते

दीर्घोत्तरीयप्रश्नाः

1.तद्विष्णोः परमं .....--- इति मन्त्रं सस्वरं लिखत?

तद्विष्णोः॑ पर॒मं प॒दꣳ सदा॑ पश्यन्ति सू॒रयः॑ ।
दि॒वी॒व चक्षु॒रात॑तम् ॥ ५ ॥

2..देवीरापः शुद्धा वोढ्वम्- इति मन्त्रस्य व्याख्यां कुरुत?

देवीरापः शुद्धा वोढ्वꣲ सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म ॥ १२ ॥

[देवीः । आपः । शुद्धाः । वोढ्वम् । सुपरिविष्टाऽइतिसु । परिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टाऽइतिसु । परिविष्टाः । वयम् । परिवेष्टारऽइतिपरि । वेष्टारः । भूयास्म ॥ १२ ॥]

हे हाथ-पैर धोने के घट में सुष्ठु स्थित द्योतमान जलों ! शुद्ध तुम इस पशु को शुद्धि के द्वारा देवों में प्राप्त कराने के समर्थ होओ। देवों के मध्य स्थित हम भी उन देवी के द्वारा सर्वतः परिवेष्टित होवें ॥ १२ ॥

उ० एवं यज्ञं स्तुत्वाथेदानीमपः प्राह । हे देव्यः आपः ! शुद्धाः सत्यः वोढ्वं वहत यज्ञम् । सुपरिविष्टाः साधु सर्वतो निविष्टाः पान्नेजनीपात्रे देवेषु पशुं प्रापयतेति संबन्धः । किंच वयं सुपरिविष्टाः देवेष्वितीहाप्यनुवर्तते । देवेषु मध्येऽवस्थिताः तैरेव सुपरिविष्टा देवैः तेषामेव देवानां मध्यतः परिवेष्टारो भूयास्म वयमित्याशीः ॥ १२ ॥

म० एवं यज्ञं स्तुत्वेदानीमापः स्तूयन्ते । अर्धमब्देवत्यमर्धमाशीर्देवत्यम् । हे आपो देव्यः ! यूयं देवेषु वोढ्वं पशुमिति शेषः । एनं पशुं देवान्प्रति वहत प्रापयत । 'वह प्रापणे' अस्य लुङि तङि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम् । किंभूता यूयम् । शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पान्नेजनीपात्रे । किंच वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्तते । वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थितास्तैरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः संतस्तेषामेव देवानां परिवेष्टारः परिवेषणकर्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥ १२ ॥

वाचं ते

3.मधुमतीर्न इषस्कृधि..-- इति मन्त्रस्य व्याख्यां कुरुत?

मधुमतीर्न इषस्कृधि यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा स्वाहोर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ २ ॥

[मधुमतीरितिमधु मती । नः । इषः । कृधि । यत् । ते । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥ २ ॥]

हे सोम ! तुम हमारी वर्षाओं (या अन्नों) को मधुर बनाओ, (तृतीय गृह के ग्रहण करना) हे सोम ! तुम्हारा तो अदमनीय और सदा जागरूक नाम सोम नाम है। हे सोम ! उस तुम सोम के लिए यह आहुति है । (द्वितीय स्वाहा को बोल कर बाहर निकलना) । यह मैं विस्तृत अन्तरिक्ष को प्राप्त होता हूँ ॥ २ ॥

उ० तृतीयं गृह्णाति । मधुमतीः । मधुरस्वादोपेताः नः अस्माकम् इषः अन्नानि कृधि कुरु । गृह्यमाणः अंशून् सोमे निदधाति । यत्ते सोम । यत् ते तव हे सोम । अदाभ्यं नाम । दभ्नोतिर्हिंसार्थः । अनुपहिंसितं नाम । किं तत् सोमेति । जागृवि जागरणशीलं च अनुपहतं मानुषैर्धर्मैः । तस्मै ते तव हे सोम, सोमाय स्वाहा । स्वाहा इत्युक्त्वा निष्क्रामति । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे सोम, त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु । 'यत्त इत्यात्तान्सोमे निदधाति' (का० ९।४।२८) इति स्वीकृतानंशून्सोमे स्थापयेत् । सौम्यम् । हे सोम, ते तव अदाभ्यमहिंस्यम् । दभ्नोतिर्हिंसार्थः । जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम, तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु । 'स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमति निष्क्रमणमिति' (का० ९।४।३४) 'स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निष्क्रमेत' । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्वेमि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

4.हृदे त्वा मनसे त्वा..-- इति मन्त्रं सस्वरं लिखत?

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छ ॥ २५ ॥

5. उदुत्यं जातवेदसम्... -- इति मन्त्रस्य व्याख्यां कुरुत?

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यꣳस्वाहा ॥ ४१ ॥

[उत । ऊँ ऽइत्त्युँम् । त्यम् । जातवेदस-मितिजात । ऽवेदसम् । देवम् । ऽवहन्ति । केतवः । दृशे । ऽविश्वाय । सूर्य्यम् । स्वाहा ॥ ४१ ॥]

उस जनाने योग्य सब वस्तुओं को स्वप्रकाश के द्वारा जानने वाले या सब पदार्थ को उत्पन्न करने वाले व जानने वाले उस द्योतमान सूर्य को उसकी प्रज्ञापक रश्मियाँ सब के दर्शनार्थ ऊर्ध्वाकाश में लाती हैं। उस सूर्य के लिए यह आहुति है। (इस मंत्र को पढ़ कर दक्षिण होम की प्रथम आहुति देवे। दक्षिण होम वेदिशाला के दरवाजे पर स्थित अग्नि में होता है) ॥ ४१ ॥

उ० दाक्षिणानि जुहोति। उदु त्यम्। सौरी गायत्री। उत् इत्ययमुपसर्गो वहन्तीत्यनेन संबध्यते। उद्वहन्ति। कम्। त्यं तं सूर्यम्। जातवेदसम् जातप्रज्ञानम्। देवं दातारं द्युस्थानं वा। केतवो रश्मयः। किमर्थमुद्वहन्ति। दृष्टे दर्शनाय। विश्वाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। विश्वस्य जगतः ॥ ४१ ॥

म० 'शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमो वासःप्रबद्धꣳ हिरण्यꣳ हन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति' (का० १०।२।४।५)। वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः। सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा। तृतीयः पादः सप्तार्णः। उ निपातः पादपूरणः। त्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे। केतवो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति। 'देवो दानाद्द्योतनाद्वा' (नि० ७। २०) इति यास्कः। किंभूतं सूर्यम्। जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम्। किमर्थमुद्वहन्ति। विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः। 'दृशे विख्ये च' (पा० ३।४।११) इति तुमर्थे निपातः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

6. इदमापःप्रवहतावद्यम् –इति मन्त्रं स्पष्टयत?

इदमापः प्रवहतावद्यं च मलं च यत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपे अभीरुणम् । आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

[इदम् । आपः । प्र वहत । अवद्यम् । च । मलम् । च । यत् । यत् । च । अभिदुद्रोह इत्यभि । दुद्रोह । अनृतम् । यत् । च शेपे । अभीरुणम् । आपः । मा । तस्मात् । एनसः । पवमानः । च । मुञ्चतु ॥ १७ ॥]

(ऋत्विज-यजमानादि सब चात्वाल के निकट अपने को पवित्र करते हैं)। यह जल वहां ले जावें जो कुछ हम में पाप और शरीर मल विद्यमान हैं; जो कुछ मेरे द्वाराअ कारण द्रोह किया गया है और जो मैंने अभीत (=निष्पाप; क्योंकि पापी होने पर कोई भयभीत होता है । अन्यथा नहीं) को ही अभिशप्त किया है । जल और सोम मुझे उस पाप से बचावें ॥ १७ ॥

उ० चात्वाले मार्जयन्ते इदमापः । त्र्यवसाना महापङ्क्तिरब्देवत्या पावमानश्चान्त्यः पादः । हे आपः, इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत अपमयत । किंच अवद्यं च अवदनीयं च यत् अभिशापादि मलं च यत् यच्च मलं शरीरसंलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत । यच्चाभिदुद्रोहानृतम् । 'द्रुह जिघांसायाम्' । यदपि चाभिद्रुग्धवानस्मि असत्यमुच्चार्य । यच्च शेपे अभीरुणम् । आक्रोशेन यच्च शपितवानस्मि अभीरुणमनपराधिनम् । अनपराधी । हि न बिभेति । यद्वा अभिलुनाति छिनत्ति कर्माणि यदुच्चरितं सत् तदभीरुणम् । आपः मां तस्मात् एनसः पापात् पवमानश्च मुञ्चतु । पवमानः सोमो वायुर्वा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु ॥ १७ ॥

म० 'चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति' (का० ६।६।२९)। सर्वे ऋत्विजश्चात्वालसमीपेऽद्भिरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः । अब्देवत्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः पावमानश्चान्त्यः पादः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः । हे आपः, इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत । किंच यच्चावद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किंच यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोह द्रुग्धवानस्मि 'द्रुह जिघांसायाम्' यच्चाहमभीरुणं बिभेतीति भीरुर्नभीरुरभीरुस्तमभीरुणमनपराधिनमपराधी हि बिभेति एवंविधं शेपे शपितवानस्मि । अनपराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम् ।

8. वाचं ते शुन्धामि.. -- इति मन्त्रं स्पष्टयत?

वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्षुस्ते शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि नाभिं ते शुन्धामि मेढ्रं ते शुन्धामि पायुं ते शुन्धामि चरित्राँस्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

[वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । चक्षुरिति चक्षुः । श्रोत्रम् । नाभिम् । मेढ्रम् । पायुम् । चरित्रान् ॥ १४ ॥]

(मृत पशु के निकट बैठकर यजमान की पत्नी) हे पशो ! मैं तुम्हारी जिह्वाको शुद्ध करता हूँ (—जल से मुखको स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारे प्राण को शुद्ध करती हूँ (नासिकारन्ध्रों को स्पर्श करना)! हे पशो ! मैं तुम्हारी आंखों को शुद्ध करती हूँ (चक्षुओं को स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारे कानों को पवित्र करती हूँ (कानों को स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारी नाभिको पवित्र करती हूँ (नाभि को स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारे शिश्नको शुद्ध करती हूँ (पशु के लिङ्ग को स्पर्श करना) हे पशो ! मैं तुम्हारी गुदा को शुद्ध करती हूँ (गुदा को स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारे चरणों को शुद्ध करती हूँ (मंत्र पढ़कर जल से पशु के चारों पैरों को स्पर्श करना) ॥ १४ ॥

उ० पशोः प्राणान् शुन्धयति पत्नी यथालिङ्गम् । वाचं ते शुन्धामि वाचं तव शोधयामि उदकेन उन्दनेन । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । मेढ्रशब्देन शिश्नमुच्यते । पायुशब्देन हदनप्रदेशः । चरित्राः पादाः । सुपरिचरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः । चरित्रशब्देन पादा उच्यन्ते ॥ १४ ॥

म० 'पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादां सँहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ६।६।२—३) । पत्नी पशुसमीप उपविश्य मृतस्य पशोः प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं शुन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः । पशुदेवत्यानि । हे पशो ! अहं ते तव वाचं वागिन्द्रियं शुन्धामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं प्राणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः एवं त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥ १४ ॥

9. मनो मे तर्पयत वाचम्.. --इति मन्त्रं ससन्दर्भं व्याख्यात?

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन् ॥ ३१ ॥

[मनः । मे तर्पयत । वाचम् । प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । आत्मानम् । प्रजामितिप्रजाम् । पशून् । गणान् । गणाः । मे । मा । वितृषन् ॥ ३१ ॥]

हे जलों ! तुम मेरे मन को तर्पित करो; मेरी वाणी को तर्पित करो; मेरे प्राण को तर्पित करो; मेरे चक्षुद्वय को तर्पित करो; मेरे श्रोत्रद्वय को तर्पित करो; मेरी आत्मा को तर्पित करो; मेरी सन्तान को तर्पित करो; मेरे पशुओं को तर्पित करो और मेरे सहयोगियों को तर्पित करो। हे जलों ! तुम्हारी कृपा से मेरे सहयोगी मुझसे विगततृष्णा (= भेद को प्राप्त) न होवें ॥ ३१ ॥

उ० मनो मे मम तर्पयत इति विस्तारः व्यासेनोक्तः। समासेनाह। आत्मानं पिण्डशरीरम् प्रजां पशून् गणान्मनुष्यसंघातान्। गणाश्च मा वितृषन्। मद्द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो मा विगततृष्णा भवन्तु। अनुरक्तगणोऽहं भवेयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

म० एवं समासेनोक्त्वा व्यासेनाह। मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत। मदीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः। एवं व्यासेनोक्त्वा पुनः समासेनाह। आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसंपत्तिं पशून्गवादीन्गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत। मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो विगततृष्णा मा भवन्तु। अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

10.महाँ २ ।इन्द्रो य ओजसा.. ---इति मन्त्रं स्पष्टयत?

महाँ २ ॥ इन्द्रो य ओजंसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ २॥
इंव । स्तोमैर्वत्सस्यं वावृधे । उपयामगृंहीतोऽसि
महेन्द्रायं त्वैष ते योनिर्महेन्द्रायं त्वा ॥ ४० ॥

[यः । ओजंसा । पर्जन्यः । वृष्टिमाँ २
ऽइंव । वृष्टिमा निवेतिंवृष्टि मान् । इंव । स्तोमैः
वत्सस्य । वृधे । ववृधऽइतिंववृधे ॥ ४० ॥]

(इस मन्त्र को पढ़कर माहेन्द्रग्रह को ग्रहण करना चाहिए)। वह इन्द्र महान् है जो बल से बढ़ता है। जैसे पर्जन्य अपने ओजस् से वृष्टियुक्त होता है। वह वत्सऋषि के स्तोमों से अत्यन्त वृद्धि को प्राप्त हुआ। हे सोमरस ! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। तुम्हें महेन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोम ! यह तुम्हारा स्थान है। महेन्द्र के लिए मैं तुम्हें यहाँ वेदि पर स्थापित करता हूँ ॥ ४० ॥

(इस प्रकार ग्रहणमंत्र समाप्त हुए)।

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । महाँ२ इन्द्रः । गायत्री माहेन्द्री । महानिन्द्रो यः प्रभावतः स ओजसा बलेन पर्जन्यो वृष्टिमानिव यथा हि वृष्टिमान्पर्जन्यो धाराभिरसंख्याभिरपरिच्छिन्नसंख्याः एवमोजसा असंख्यातमहाभाग्येन । स्तोमैः

स्तूयमानो वत्सस्य वसनशीलस्य यजमानस्य वावृधे वर्धते। उपयाम इत्यादि समानम् ॥ ४० ॥

म० माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा। माहेन्द्रग्रहण एव विकल्पेन विनियुक्ता। य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धते। कीदृश इन्द्रः। ओजसा तेजसा महान्। क इव वृष्टिमान्वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव। यथा वर्षन्मेघो धाराबलेन महान्वर्धते। उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

धन्यवादः

- डॉ. प्रदीपकुमारदीक्षितः
  लक्ष्मणपुर-परिसरः